

İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler

M. Macit KENANOĞLU*

TARİHTE İLK DEFA İslam devletlerinin idaresi altında, sadece muktedir olanın bir ihsan veya bağışı olarak değil, hukukî anlamda kurallı ve esasları belirlenmiş gerçek bir korumadan istifade edebildikleri bir statüye kavuşturulmuş olan ve *ehl-i zimmet* veya kısaca *zimmî* olarak adlandırılan toplulukların statüleri, ilmî alanda büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Bu alanda neşredilen eserlerin sayısı bu ilgiyi açıkça gösterir. İlgi sadece eser sayısının artmasına değil, ileri sürülen görüşlerin de son derece geniş bir yelpazede bir uçtan diğerine çeşitlenmesine neden olmuştur. Gayrimüslimler üzerine çalışma yaparken dikkatli olmak gerekir. Konuyu ele alanın yaklaşım biçimine göre farklı manzaraların sunulması bir yana, hemen herkesin hakkında konuşmaya kendisini ehil gördüğü bu konu, ne yazık ki ya bir saldırı veya savunmanın, ya bir övgü veya yerinin ya da bir ifrat veya tefritin kurbanı olmuştur.

Gerek Osmanlı Devleti, gerekse daha önceki İslam devletleri kendi tebaaları olan gayrimüslimlerle ilişkilerini düzenlerken İslam hukukunun zimmîlere ilişkin prensiplerini esas almışlardır. Bu ilişkiler gerek Doğulu, gerekse Batılı müelliflerce değişik bakış açılarıyla ele alınıp incelenmiştir.

Müslüman devletler içerisinde yaşayan gayrimüslimler üzerine bugüne kadar yapılan araştırmalarda, konu değişik açılardan ele alınıp değerlendirilmiştir. Gündelik ve toplumsal hayat, adet ve gelenekler, belirli bir meslek ve zanaat, siyasî mülâhazalar veya belirli bir bölgedeki olaylar çerçevesinde bir hayli çalışma yapılmıştır. İlginç olan bir nokta, kendilerini teminatlı bir yapıya kavuşturan bir hukuk sistemi içerisinde yaşayan bu grupların durumlarının tayininde öncelikle dikkate alınması gereken hukukî bakış açısının, literatürde her nedense büyük bir ihmale uğramış olmasıdır. Statüyü tayinde en etkili role sa-

* Dr., Fatih Üniversitesi İİBF Öğretim Üyesi.

hip olan hukukî yönün ihmali dikkate şayandır. Bunda modern dönem hukukçularının hukuk tarihi alanına çok fazla ilgi duymamaları da etken olmuştur. Bu da gayrimüslimlerle ilgili meselelerde hukukî yönden ziyade sosyal, kültürel veya siyasi yönün öne çıkmasına sebep olmuştur.

Gayrimüslimlerle ilgili literatürü tek tek ele alarak değerlendirmek mümkün değildir. Alanı daraltmak adına, burada sadece hukuk tarihi ile ilgili olanlar hakkında bilgi vermek daha doğru olur. O nedenle, Türk hukuk tarihi açısından önem taşıyan eserlerin değerlendirileceği bu yazıda, sadece hukukî açıdan meseleyi ele alan kitaplar üzerinde durulacaktır. Bunun dışında diğer bakış açılarına göre yazılmış eserlerden önemli görülenlere de işaret edilecektir. Bibliyografya kısmında ise sadece hukukî açıdan önem taşıdığı düşünülen eserlere yer verilecektir. Gayrimüslimlerin özellikle Osmanlı devleti içerisindeki hukukî durumunun hakkıyla değerlendirilebilmesi için, hukuk tarihi açısından da önem taşıyan ve gayrimüslimlere ilişkin İslam hukuku esaslarını değerlendiren, klasik sayılabilecek bazı eserlere de kısmen temas etmek gerekir. Özellikle belge değerlendirmesi açısından önem taşıyan Hamidullah'ın *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye* adlı eseri bunların başında gelir. İbn-i Kayyim el-Cevziyye'nin *Ahkâmü Ehli'z-Zimme* adlı eseri de böyledir. Modern dönemde yazılmış olan Abdülkerim Zeydan'ın *Ahkâmü'z-Zimmîyyîn ve'l-Müste'menîn*, Fayda'nın *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, Özel'in *Dâri'l-Harp Dâri'l-İslam* adlı eserleri de önemli eserlerdir. Aşağıda bu eserlerin önemi hakkında kısa bilgiler verilecektir.

Ancak bu konuya ilişkin olarak hukukî açıdan yazılan eserleri de çeşitli açılardan tasnif etmek gerekir. Açıkça ifade etmek gerekirse günümüze kadar yazılmış eserler içerisinde, İslam devletlerinin başlangıcından bugüne kadar geçen süreçte gayrimüslimlerin durumunu hukukî açıdan derli toplu biçimde ele almış bir eser adeta yok gibidir. Mevcut eserler, ya sadece teorik esasları izah eden, ya belli bir dönemdeki ve belli bir bölgedeki uygulamaları esas alan ya da belli bir bakış açısıyla konuyu inceleyen eserlerdir.

Öncelikle yapılması gereken, gayrimüslimlerin hukukî statülerine teorik açıdan yaklaşan eserlerle pratik uygulamaları ele alıp inceleyen eserler arasında bir ayırım yapmaktır. Bu hususta mutlak bir ayırım elbetteki mümkün değildir. Ancak yazılmış eserlerin taşıdığı ağırlığa göre böyle bir ayırım mümkündür. Herşeyden önce İslam devletlerinin gayrimüslimlere yönelik uygulamalarını layıkıyla değerlendirebilmek için bu alanda sağlam bir İslam hukuku bilgisinin edinilmiş olması gerekir. Bu bilgi pratik uygulamaların değerlendirilmesini daha isabetli bir şekilde çevirir. Aksi takdirde, olaylar değerlendirilirken, o uygulamayı yapanların gütmedikleri bir amacı onlara mal etme veya yanlış ve eksik yorumların yapılması söz konusu olacaktır. Örneğin, İslam hukukuna göre bir yerin savaş veya sulh yoluyla fethedilmiş olmasına göre hukukî sonuçların

farklaştığı bilinmediği için, bu konuyla ilgili literatürde bolca karşımıza çıktığı gibi, bir devletin değişik gayrimüslim gruplara yaptığı uygulamalar ya keyfi, ya ayrımcı ya da İslam hukukuna aykırı uygulamalar olarak kabul edilip yansıtılmaktadır. Bu eksiklik sebebiyle özellikle devlet başkanının inisiyatifine bırakılmış birçok hususta yapılan uygulamalar, sanki İslam hukukuna aykırı imiş gibi yansıtılmaktadır.

İkinci önemli husus; özellikle büyük coğrafi alanlarda kurulmuş İslam devletlerinin uygulamalarını değerlendirirken zaman zaman bir kısım görevlilerce yapılmış suistimalleri alt alta sıralayarak, farklı zamanlarda ve farklı bölgelerdeki uygulamaların sanki genel bir uygulama karakteri taşıyormuş gibi gösterilmesi de, İslam hukukunun ve İslam devletlerinin bu uygulamaları tasvip ediyormuş gibi bir sonuç doğurmasına yol açmaktadır. Yeri geldiğinde bu eserlere temas edilecektir.

A. Klasik Sayılabilecek Eserler

Yukarıda da belirtildiği gibi, İslam devletlerinin ehl-i zimmet gayrimüslimler hakkındaki uygulamalarının isabetli şekilde değerlendirilebilmesi için, öncelikle İslam hukukunun teorik esaslarının bilinmesi elzemdir. Bu noktada dik-kate değer birkaç eser değerlendirmeye alınmıştır. Hukukî açıdan gayrimüslimlere ilişkin yazılmış eserleri tasnif ederken, özellikle İbn-i Kayyim el-Cevziyye'nin *Ahkamü Ehlî'z-Zimme* adlı eserinin üzerinde durmak gerekir. Bu eserde yer verilen temel bilgiler, daha sonraki uygulamaları aydınlatıcı mahiyettedir. Eserde sonraki dönemlerde pek de bilinmeyen kavram ve uygulamaların esasları hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.¹ Örneğin, Osmanlı Devleti'nde kulebend etme cezasının anlaşılmasında bu eserdeki bazı açıklamalar büyük öneme sahiptir. Muhammed Hamidullah'ın *İslam Peygamberi* adlı eseri de hususen zikredilmelidir.² Özellikle Müslümanlarla gayrimüslimlerin ilk olarak münasebetlerinin nasıl başladığı, ne gibi bir seyir takip ettiği ve bu münasebetler çerçevesinde ortaya çıkan hukukî metinlerin yorumu konusunda istifade edilebilecek nadir eserlerden birisidir. Hamidullah'ın bu alandaki çalışmaları birçok noktanın aydınlığa kavuşmasına yardımcı olmuştur. Keza, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye*³ adıyla neşredilen eserinde Hamidullah, müslümanlarla gayrimüslimler arasında tanzim edilmiş birçok hukukî belgeyi hem sıhhat noktasında değerlendirmeye tabi tutmuş, özellikle literatürde kendisinden sıkça bahsedilen Hz. Ömer ahidnamesinin uydurma olduğunu ispat etmiş, hem de

1 İbn-i Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamü Ehlî'z-Zimme I-II*, Beyrut, 1995.

2 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi I* (çev. S. Mutlu, İstanbul, 1967) ve *II* (çev. S. Mutlu-S.Tuğ, İstanbul, 1969).

3 Muhammed Hamidullah, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye, li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r-Raşide*, Beyrut 1987.

Hz. Peygamber dönemi ile Hulafa-yı Raşidîn dönemindeki önemli anlaşmaları ortaya koymak suretiyle meselenin hukukî temellerinin sağlıklı bir biçimde ortaya konulmasında büyük emek harcamıştır.

Modern dönem hukukçularından Abdülkerim Zeydan'ın yine bu alanda yazdığı *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn* adlı eser, İslam hukukçularının gayrimüslimlere ilişkin farklı görüşlerinin yer aldığı en derli toplu ve içeriği en zengin eserdir.⁴ Özellikle farklı mezheplere ait teorik görüşleri bir arada zikrederek, bunlar hakkında yapmış olduğu değerlendirmelerle, hem klasik dönemi aktarması itibarıyla, hem de bugünkü problemler hakkında içerdiği yorumlar itibarıyla önem taşır. Ayrıca bu eserde, İslam hukukuna ait kavramların modern kavramlarla birlikte ele alınması söz konusudur.

Bu alanda yapılmış çalışmalar içerisinde, Türkçe olarak yazılmış eserler arasında Ahmet Özel'in *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı* adlı eseri meseleyi yorumlamadaki metodu açısından dikkat çekmekte ve teorik olarak yazılanlar arasında ileri sürülen görüşler içerisinde hangisinin daha dikkate alınmaya ve ihtiyacı karşılamaya elverişli olduğunu belirtmesi açısından önem taşımaktadır.⁵ Bu eser, konuyu devletler hukuku temelinde alan değerli bir eserdir. Öte yandan Mustafa Fayda'nın *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler* adlı eseri de, özellikle İslam hukukunun gayrimüslimlere ilişkin uygulamalarının şekillenmesinde ayrı bir yeri olan Hz. Ömer döneminde, gayrimüslimlerle münasebetleri ele alması itibarıyla önem taşır. Eleştirel bir metotla bir çok ihtilafı noktayı açıklığa kavuşturması itibarıyla da dikkat çeken bir eserdir.⁶

Bir de tarafgir ve olumsuz bir bakış açısıyla, zimmet kurumunun gerçek mahiyeti yerine yazarın kendi düşüncesine göre yazılmış bazı eserlere de rastlanır. Örneğin *The Dhimmi* adıyla Bat Ye'or tarafından yazılmış kapsamlı eserin önsözünde yer alan ifadeler, peşin hükümlü ve meselenin en basit planda bile anlaşılmadığını gösteren ifadelerdir. "Zimmi bir çok bakımdan ortaçağın serfleriyle karşılaştırılabilir. Tarihî şartlar değişince kölelik statüsü ortadan kalkmış fakat zimmilerin statüsünde bir iyileşme olmamıştır. Zimmilerin statüsü daha çok müslümanların dünyaya bakış açısı ile ilgili olup bu kavram gerçekte koruma, korunan kimse anlamına gelir. Peki ama bu yabancı İslam ülkesinde yaşadığına göre kime karşı korunmuş? Tabii ki müslümanlara karşı. Zimmet antlaşması eşit olmayan keyfi bir antlaşmaydı. Antlaşmayı garanti eden neyi ihsan edeceğini de belirlemektedir"⁷ Bat Ye'or bu eserde bazı suistimalleri ve olum-

4 Abdülkerim Zeydan, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fi Daril-İslam*, Beyrut, 1982.

5 Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, İstanbul, 1982.

6 Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, İstanbul, 1989.

7 Bat Ye'or, *The Dhimmi, Jews and Christians under Islam*, Rutherford, 1985.

suz örnekleri bir araya toplamak suretiyle, İslam hukukunun öngördüğü statü yerine kendi bakış açısı ve açıklama metoduna göre vermek istediği manzarayı ortaya koymaya çalışmaktadır. Hukukî olmaktan ziyade siyasi amaçla yazıldığı açıkça görülmektedir. Zimmet akdinin yapılmasındaki esas maksat, onun ifade ettiği gibi mal ve para toplayarak zenginleşme veya gayrimüslimlere zulmetme ya da onları Araplaştırma [Arabization/ta'rib] değildir. Zimmet kurumunun irkî bir amacı yoktur. İslam hukukçularından Nevevi, "raiyet" kavramını ifade ederken ulemânın bu kavramı açıklarken, "râi kelimesinin taht-ı nezaretinde olanları koruyan, emniyetini sağlayan ve onların salahını üstlenen kimseyi ifade ettiği ve bunun şumulüne dinî ve dünyevî işlerde ve bunlara ilişkin her şeyde adil davranma talebinin girdiğini" söylediğini ifade etmektedir.⁸

Goitein'in açıklamaları da bu tür kafa karışıklığının çokça görüldüğü eserlerdendir. Bir taraftan Hıristiyan ve Yahudilerin İslam devletinin vatandaşı olmadığını hatta ikinci sınıf vatandaş bile sayılmadığını, aşağılayıcı kanunlara tabi olduklarını söyleyen Goitein, aynı eserinde Ortaçağ boyunca İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyan ve Yahudilerin sadece devlet içinde devlet değil aynı zamanda devletin ötesinde bir devlet oluşturduklarını söylemek suretiyle çelişkili açıklamalarda bulunmaktadır.⁹

Bu arada klasik olmasa bile İslam'da insan hakları açısından yazılmış eserler de göz önüne alınabilir. Genel anlamda hakların izahını yapan bu gibi eserler yanında,¹⁰ İslamiyet'in ilk dönemlerinde Hıristiyanların durumunu izah eden eserler de bilgi verici mahiyettedir.¹¹

B. Osmanlı Devletinin Gayrimüslimlerle İlgili Uygulamalarına İlişkin Literatür

İslam dünyası içerisinde gayrimüslimlerle müslümanlar arasındaki ilişkiler açısından özellikle Osmanlı uygulaması dikkat çeker. Bu alanda yazılmış çok sayıda eser vardır ve bunlardan herbiri değişik noktalardan meseleyi ele alan ve değişik bakış açılarıyla konuyu değerlendiren eserlerdir. Ancak hukukî açıdan konuyu derinlemesine ele alan eser yok mesabesinde. Son zamanlarda hukukî açıdan ve bütün gayrimüslim grupları kapsayan araştırmalar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu nedenle öncelikle değişik açılardan gayrimüslimleri inceleyen eserlere ve ele aldıkları konulara kısaca değinilip ondan sonra hukukî anlamda önemli gördüğümüz eserler incelenecektir.

8 Zeydan, *a.g.e.*, s. 205; Özel, "Gayrimüslim", *DİA*, c. XIII, s. 418-427.

9 S. D. Goitein, "Minority Selfrule and Government Control in Islam", *Studia Islamica*, 1970, sy. 31, s. 103-110.

10 Ali Abdel Wahid Wafî, "Human Rights in Islam", *The Islamic Quarterly*, 1967, c. XI, sy. 1-2.

11 A. L. Tibawi, "Christians Under Muhammad and His First Two Caliphs", *The Islamic Quarterly*, 1961, c. VI, sy. 1-2.

I. Değişik Açılardan Gayrimüslimleri Ele Alan Eserler

Gayrimüslimler üzerine yazılmış eserler hukukî olmaktan ziyade değişik alanlarda gayrimüslimlerin faaliyetlerini dikkate alan, sosyal hayattaki davranış ve ilişkilere ağırlık veren, belirli bir bölge veya mezhebe yönelik çalışmalar şeklindedir.

Yazılmış eserlerin bir çoğu genel bilgiler verir. Augustinos'un *The Greeks of Asia Minor* adlı eseri, meseleyi sadece Rumlar açısından ve tarihi ve kültürel yönüyle ele alan ve bu arada da hukukî noktalara, sadece millet sistemi kavramı etrafında kısaca değinen, bir eserdir. Detaya girmeyen genel ifadeler çerçevesinde kalmaktadır.¹² Azarya'nın belirli bir bölgedeki Ermenileri ele alan *The Armenian Quarter of Jerusalem* adlı incelemesinde de tarihi, sosyal, kültürel, eğitim ve benzeri konular çerçevesinde yapılmış değerlendirmeler öne çıkmaktadır. Hukukî açıdan önem taşımayan eser tarafsız bir yaklaşımla temayüz etmektedir.¹³

Bazı eserler belirli açılardan gayrimüslimlerle münasebetleri ele almıştır. Mesela, Robert W. Olson'un 1740'ta İstanbul'da bir isyan vesilesiyle Yahudileri ele alan ve müslim-gayrimüslim ilişkilerine kısaca değinilen makalesinde bunu görebilmekteyiz.¹⁴ Ya da Goffman'ın *maktu sistemle* Yahudiler arasındaki bağlantıyı irdelediği makalesi bunun bir örneğini teşkil eder.¹⁵ Bir de bazı önemli tarihî olayların gayrimüslimlerin statüleri üzerinde yaptığı etkiyi ele alıp inceleyen tezler vardır. Örneğin Karmi'nin tezi bunlar arasında sayılabilir.¹⁶ Shmuelevitz'in Hıristiyanlarla Yahudiler arasındaki ilişkileri belli bir noktadan irdeleyen makalesi de buna örnek olarak gösterilebilir.¹⁷ Ermenilerin Yahudilerle olan ilişkilerine -Yahudi karşıtı hareketler gibi- belirli bir açıdan yaklaşan değerlendirmeleri içeren bu makale de kapsayıcı olmaktan uzaktır.

12 Gerasimos Augustinos, *The Greeks of Asia Minor*, Ohio, 1992. Editörlüğünü Ester Juhasz'ın yaptığı bir eserde de bunun örnekleri görülmür. Bkz.: Ester Juhasz, (ed.), *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, New York, 1990.

13 Victor Azarya, *The Armenian Quarter of Jerusalem*, California, 1984.

14 Robert W. Olson, "Jews, Janissaries, Esnaf and The Revolt of 1740 in Istanbul", *JESHO*, 1977, c. XX.

15 Daniel S. Goffman, "The Maktu System and The Jewish Community of Sixteenth Century Safed: A Study of Two Documents from the Ottoman Archives", *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul, 1982. Diğer örnekler hakkında bkz.: Jacob Landau, "Some Comments on the Ashkenazi Community in Istanbul During the Last Generation of the Ottoman Empire", *Osmanlı Araştırmaları XIII*, İstanbul, 1993; Albert E. Calderon, "Turkish Jews of Istanbul and Missionary Activities During the Reign of Mahmut II (1808-1839)", *Turcica*, 1992, sy. 29.

16 İlan Karmi, "The Tanzimat and the Non-Muslims: 1839-1878, The Implications of The Reforms in 19th Century Ottoman Empire on The Legal, Political, Economic and Social Status of Non-Muslims", Yüksek Lisans Tezi, University of Wisconsin-Madison, 1986. Adı geçen müellifin Yahudilere ilişkin bilgilerin yer aldığı bir başka eseri için bkz.: İlan Karmi, *Jewish Sites of Istanbul*, İstanbul, 1992.

17 Aryeh Shmuelevitz, "Relations Between Jews and Christians in the Ottoman Empire: The Armenian Case", *XI. TTK Kongresi*, (Ankara, 5-9 Eylül), c. V, Ankara, 1994.

Bir kısım eserlerde de gayrimüslimlerin teşkilat ve yapılanmaları hakkında, mensup oldukları mezhepler ve patriklikler ile bunların ortaya çıkış tarihleri, isyanlar, eşitlik, vatandaşlık, meslek ve benzeri hususlar üzerinde durulmuştur.¹⁸

Yahudi cemaati içindeki ilişkileri yansıtmaya çalışan bir makalede cemaat bütçesi ve vergiler hakkında bazı bilgiler yer almaktadır.¹⁹ Kiliseler arası çekişmeyi ele alan,²⁰ arşiv kayıtlarına göre Türkiyede katolik propagandasını irdeleyen,²¹ Osmanlı Devleti içerisinde gayrimüslimlerin ayaklanması ve bağımsızlık hareketlerini değerlendiren,²² belli bir bölgedeki ve belli bir dönemdeki sosyal yapıyı inceleyen²³ eserler yanında, bir kısım devlet adamının belli bölgelerde gerçekleştirdikleri faaliyetlerin gayrimüslimler üzerindeki yansımaları,²⁴ Osmanlı içerisindeki Hıristiyanların Yahudilere karşı anti-semitik hareketleri,²⁵ bir cemaatin belli bir dönemdeki durumu²⁶ gibi çok farklı açılardan gayrimüslimleri değerlendirmeye tabi tutan çalışmalar da görülmür.

18 Bu tür yazılar için bkz.: *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. IV, s. 994-1024 Burada İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet"; Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu"; Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat"; Taha Toros, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslim Azınlıklar" adlı makaleler yer almaktadır. Ayrıca bkz.: İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Nizamı", *AÜHF Hamide Topçuoğlu'na Armağanı*, sy. 498, Ankara 1995; Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, Londra, 1977; Haim Gerber, "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries", *Journal of Turkish Studies*, 1986, c. X.

19 Avner Levi, "Şavut Anım: Sefarad Cemaatinde Sosyal Bölünme, Sınıf Savaşı ve Önderlik 1847 İzmir Vakası", trc.: Rifat N. Bali, *Kebikeç*, 1996, sy. 4.

20 Musa Kâzım, "Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *TTEM*, 1341, sy. 8 [85].

21 Ahmet Refik, "Türkiyede Katolik Propagandası", *TTEM*, 1340, sy. 5 [82].

22 Hristo A Hristov, "The Russo-Turkish War of 1877-1878 and Bulgaria's Liberation from Ottoman Yoke", *Bulgarian Historical Review*, 1988, sy. 3; Philip Shashko, "The Bulgarian Massacres of 1876 Reconsidered: Reaction to the April Uprising or Premeditated Attack?", *Etudes Balkaniques*, 1986, sy. 4; Nikolaj Todorov, "The Bulgarian National Revolution and the Revolutionary Movements in the Balkans", *Etudes Balkaniques*, 1977, sy. 2; Antonina Zeljazkova, "The Balkan Nations' Armed Resistance Against the Ottomans at the end of XVII Century and Its Place in the History of the Empire and the Subordinate European Provinces", *Etudes Balkaniques*, 1989, sy. 3; Varban Todorov, "Greek Politics in the 70's of the 19th Century and the Idea of a Balkan Federation", *Etudes Balkaniques*, 1993, sy. 3.

23 Nikolaj Todorov, "Social Structures in the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Etudes Balkaniques*, 1985, sy. 4.

24 Yaron Harel, "Midhat Pasha and the Jewish Community of Damascus: Two New Documents", *Turcica*, 1996, sy. 28; David Kushner, "The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period", *Middle Eastern Studies*, 1999, c. XXXV, sy. 2.

25 Stanford J. Shaw, "Christian Anti-Semitism in the Ottoman Empire", *Belleten*, 1990, c. LIV, sy. 211.

26 Stephané Yerasimos, "La Communauté Juive D'Istanbul a La Fin du XVIe Siècle", *Turcica*, 1995, sy. 27.

Bu tür çalışmalarda Kudüs'ün özel bir inceleme konusu olduğu görülür. Dror Ze'evi'nin *An Ottoman Century, The District of Jerusalem in the 1600s* adlı eserinde şehir ve çevresi, mahalli hanedanlar, şehirdeki soylular, timarlar, toprak tasarrufları, iltizamlar, ziraî ilişkiler, ticaret, dış ticaret gibi konular üzerinde durulmaktadır.²⁷ Avigdor Levy ise Osmanlı'daki Sefarad Yahudileri üzerine detaylı bir çalışma yapmıştır. Levy, eserinde Yahudilerin Osmanlı ülkesine gelişinden başlayarak İmparatorluğun sonuna kadar geçen süreci ele alarak Yahudilerin sosyo-ekonomik ve siyasî pozisyonları üzerinde durmakta, millet sistemi, XV. ve XVI. yüzyıldaki Yahudi cemaat yapısı, Sabatay Sevi problemi, XVIII. ve XIX. yüzyıldaki Yahudilerin durumunu incelemektedir.²⁸ Yine Yahudiler hakkında editörlüğünü Stanford Shaw'ın yaptığı *The Jews of Ottoman Empire* adlı eserde, değişik yazarlar tarafından yazılmış makaleler çerçevesinde Yahudilerin durumu hakkında bilgiler verilmektedir.²⁹ Benzer şekilde Osmanlı Devleti'nin belli bir bölgesindeki Ermenileri ele alıp inceleyen eserler de vardır.³⁰

Gayrimüslimleri toplu olarak değil de sadece belli bir dinî grup açısından ve daha çok kurumsal teşkilat ve mezhep yapılanmaları yönüyle ele alan bir eser *Fener Patrikhanesi* adıyla yayınlanmıştır.³¹ Ortodoks mezhebi içerisinde yer alan değişik patriklikler hakkında yer verilen tarihî bilgilerin ağırlık taşıdığı bu eserde hukukî bir bilgi yer almaz. Öte yandan spesifik bir konu olarak patriklikler arası ilişkileri irdeleyen makaleler de karşımıza çıkar.³² Bütün bunların yanında Bulgar eksarhlığı hakkında,³³ nüfus yapısı, evlenme biçimleri, aile yapısı,³⁴ tolerans ve toleranssızlık,³⁵ cizye gibi konularda³⁶ yazılmış eserler de mevcuttur.

27 Dror Ze'evi, *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s*, Albany: State University of New York, 1996.

28 Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton, 1992.

29 Stanford Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, 1992.

30 Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, 1965.

31 Yorgo Benlisoy ve Elçin Maçar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara, 1996.

32 Athanasios Angelopoulos, "The Relations Between the Ecumenical Patriarchate and the Church of Serbia During the Period 1885-1912", *Balkan Studies*, 1972, c. XIII.

33 Zina Markova, "Bulgarian Exarchate 1870-1879", *Bulgarian Historical Review*, 1988, sy. 4; Jordan Kolev, "The Bulgarian Exarchate as a National Institution and the Position of the Clergy (1878-1912)", *Etudes Balkaniques*, 1991, sy. 2.

34 Maria Todorova, "Population Structure, Marriage Patterns, Family and Household (According to Ottoman Documentary Material from North-Eastern Bulgaria in the 60s of the 19th Century)", *Etudes Balkaniques*, 1983, sy. 1.

35 Mariana Jovevska, "Tolérance et Intolérance", *Etudes Balkaniques*, 1995, sy. 2.

36 Machiel Kiel, "Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers for Demographic Research", *Etudes Balkaniques*, 1990, sy. 4.

II. Hukukî Açından Önem Taşıyan Eserler

Kendilerine geniş bir dinî hürriyet alanı bulan gayrimüslimlerin Osmanlı devletindeki hukukî statüleri üzerine yazılmış eserler içerisinde temel önem taşıyan birkaç eser vardır. Bunlar arasında İnalçık'ın konuyla ilgili makaleleri önemlidir. Öte yandan Pantazopoulos'un eseri ayrı bir ehemmiyet taşır. Şimdiye kadar yazılmış eserler içerisinde kurum ve kavramları derinlemesine ele alıp inceleyen nadir eserlere aşağıda değinilmeye çalışılacaktır.

Bu konudaki literatürü değerlendirirken akılda tutulması gereken önemli bir nokta, gayrimüslimler hakkında yazılmış birçok eserdeki bilgilerin dikkatli kullanılması gerektiğidir. Örneğin Engelhard'ın eserinde, Rum Patrikhanesi hakkında değerlendirme yaparken patrikhanenin hükümet içinde hükümet olduğu şeklindeki ifade yanıltıcıdır.³⁷ Rum Ortodoks kilisesinin Osmanlı yönetimi altındaki durumunu anlatan bir eserde Osmanlı yönetiminin toleranslı değil, hayal kırıklığı doğuracak bir nitelik taşıdığını söyleyen Timothy Ware'in eseri de bu tür eserler arasında yer alır.³⁸

Bunlardan birisi de Abu Jaber'in bir makalesinde ileri sürdüğü "Osmanlı devletinin kendi tebaası olan gayrimüslimleri yabancı uluslarmış gibi kabul ettiği"ne ilişkin gerçeğe aykırı iddiadır.³⁹ Yazarın bu iddiasını delillendirmek üzere ileri sürdüğü "gayrimüslim cemaatlerin işlerinin Hariciye Nezareti tarafından görülmesi"nin anlamı, onun yorumladığı gibi olmayıp, aksine devletin bu konudaki idarî teşkilatlanmasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim Ortaylı, bu yanlış yorumlamaya mukabil meselenin esasını izah etmektedir. Ortaylı'nın ifadelerine göre *Divan-ı Hümayun Kalemî* ile *Mezahib-i Gayrimüslim Dairesi* iki eski Sadaret ofisi olup, Reisülküttab eskiden Sadaretle bu gibi ilişkileri yürüttüğü için bu daireler, Hariciye Nezareti bünyesinde yer almıştı. Yoksa, azınlıklarla ilgili konularda Hariciye Nazırının büyük devletlerle olan sorunları ve ilişkileri yüzünden bu nezaret bünyesine konulmuş değillerdi.⁴⁰ Benzer bir hatta Giannakis'in ifadelerinde de görülür. Giannakis'e göre "patrik'e verilen berat bir *exequatur*, yani bir devletin diğer devletin konsolosunu tanıdığını gösterir bir belge idi. Konsolosluk beratlarından farkı, konsolosluk beratlarının uluslararası bir anlaşmaya dayanmasına mukabil patrik beratının Osmanlı hukukundan kaynaklanmasıydı."⁴¹ Giannakis'in patriklik beratlarının mahiyeti hakkın-

37 Edouard P. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı*, trc.: Ali Reşad, İstanbul, 1328, s. 119.

38 Timothy Ware, *Eustratios Argenti, A Study of the Greek Church under Turkish Rule*, Middlessex, 1964.

39 K. S. Abu Jaber, "The Millet System in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *The Muslim World*, 1967, c. LVII, sy. 3, s. 212-216.

40 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. baskı, İstanbul, 1995, s. 112-113.

41 Basil S. Giannakis, *International Status of the Ecumenical Patriarchate*, Massachusetts, 1959, s. 6, 13 nolu dipnot.

daki bu değerlendirmesi hakikatle bağdaşmaz, hukukî açıdan mesnetsiz ve çelişkili ifadelerdir.

Steven Runciman'ın *The Great Church in Captivity* adlı eserinde de sıradan bilgiler yer almakta olup dikkatli olmayı gerektiren hususlara rastlanır. Örneğin Fatih'in Gennadios'a imzalı bir ferman verdiğini söyleyen Runciman, fermanın yandığı yolundaki iddiaların doğru olduğunu ve bu iddiaların ispat edildiğini söylese de rivayetten başka bir delil ve mesnedi olmayıp, böyle bir ispatın ne zaman ve kim tarafından yapıldığını ifade etmemektedir.⁴² Yazar ayrıca yine gerçeğe uymayan bir biçimde "patrikhanenin ruhbanlar üzerinde cezaî yargılama yetkisine sahip ve vekâlet, vasiyet, vesayet konularında da tam yetkili olduğu, ayrıca patriğin izni olmadan hiçbir Türk makamının piskoposluk rütbesine sahip kimseyi tutuklayıp yargılayamadığı" gibi asılsız görüşlere de eserinde yer vermektedir.⁴³ Bu konuda özellikle Papadopoulos'un eserinde verilen bilgiler Runciman'inkine göre daha objektiftir. Papadopoulos, Fatih tarafından verildiği iddia edilen imtiyazların sözlü mü yoksa yazılı mı olduğunun izah edilemeyen meselelerden birisi olduğunu, 1519'lu yılların başına kadar bu konuda herhangi bir belge olmadığı gibi bir şüphe de uyanmadığını ifade etmektedir.⁴⁴

Bu alanda önemli makalelerin yer aldığı bir çalışma, Benjamin Braude ile Bernard Lewis'in editörlüğünde yayımlanmış olan *Christians and Jews in the Ottoman Empire* adlı eserdir. Bu eser içerisinde yer alan makaleler arasında Braude, Bardakçıyan, İnalçık, Hacker, Cohen, Karpat ve Clogg'un makaleleri konuyla ilgilenenler açısından önem taşıyan yazılardır.⁴⁵ Örneğin Hacker, hambaşının ne Divan-ı Hümayun'un geçici veya sürekli bir üyesi, ne de bir vergi toplayıcısı olduğunu, XV. ve XVI. yüzyıla ait Türkçe ve İbranice kaynakların bunun aksini gösterdiğini ifade etmektedir.⁴⁶ Ayrıca İnalçık'ın aynı eserde yer alan makalesinde, piskopos mukataacılığı üzerine verdiği bilgiler de gayrimüslimlerin Osmanlı idarî sistemi içerisindeki yerlerini yorumlama konusunda önemli ipuçları vermektedir.⁴⁷ Ancak bu eserde yer alan bazı makalelerde ileri sürülen görüşler arasında gerçeğe uymayan bazı iddia ve açıklamalar da

42 Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press, 1968, s. 170-172.

43 Runciman, *a.g.e.*, s. 167-172.

44 Theodore H. Papadopoulos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church under Turkish Domination*, Brüksel, 1952, s. 4.

45 B. Braude ve B. Lewis, (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society*, 2 cilt, New York, 1982.

46 Joseph R Hacker, "Ottoman Policy Towards the Jews and Jewish Attitudes Towards the Ottomans During the Fifteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society*, B. Braude ve B. Lewis, (eds.), New York 1982, c. I, s. 119.

47 Halil İnalçık, "Ottoman Archival Materials on Millets", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society*, c. I, s. 441.

yer almaktadır. Özellikle Braude'nin millet sistemine yönelik eleştirilerinde kendi meramını anlatmak için kullandığı deliller ile Bardakçıyan'ın İstanbul Ermeni Patriğinin yetki alanı hakkında yapmış olduğu açıklamalar bunlar arasındadır.⁴⁸

İnalçık'ın bu alana ilişkin yazdığı makaleler arasında özellikle "The Status of the Greek Patriarch" başlıklı makalesi, konuya ilişkin yazılmış nadir ciddi eserlerden birisidir. İnalçık'ın bu makalesinde hususen patrik ve kilisenin hukukî statüsü hakkında yaptığı açıklamalar önem taşımaktadır. Örneğin bu açıklamalar arasında; patriğin pozisyonunun bir esnaf kethüdasınınrüne benzediği, patrik ve kilisenin hukukî statüsünün -desentralizasyonun ağır bastığı XVIII. yüzyılda bile- değişmediği, İpek Patriği'nin beratı yenilenmediği için sadaka toplayamadığı, Osmanlı hükümetinin hukukî açıdan ruhban tarafından toplanan bütün vergilerin devlete ait olarak gördüğü ve ruhbanları birer mültezim olarak kabul ettiği vb. bilgiler çok önemlidir.⁴⁹ İnalçık'ın bu alandaki diğer önemli makalesi de, özellikle anveten [savaş yoluyla] fethedilen şehirlerde kiliselerin hukukî durumu hakkında 1538 yılında ortaya çıkan tartışmalar hakkında bilgiler verdiği makedir.⁵⁰

Rum Patrikhanesinin Osmanlı öncesi dönemde sahip olduğu yetkileri bilmek, patrikhanenin daha sonraki statüsünü ve yapısını anlama ve daha isabetli yorumlar yapmanın da temel şartıdır. Bu açıdan bir el kitapçığı ölçüsünde dahi olsa İstavridis'in eseri ve Hussey'in bu konudaki çalışması önemli bilgiler içerir.⁵¹

Pantazopoulos'un *Church and Law* adlı eseri de hukukî açıdan önemli eserler arasındadır. Bu eserde özellikle kilisenin kullandığı hukukî metinlerin neler olduğu, örneğin XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Malaxos'un *Nomokanon* adlı eserinin uygulamada hakim olduğu ifade edilmektedir. Pantazopoulos; Ege adalarındaki piskoposluk mahkemelerinin yetki alanlarını, "karine usulü" veya "yetkili oldukları varsayımı" ile sözleşme ve mülkiyetle ilgili alanları içine alacak şekilde genişlettiğini ve hatta Paronaxia piskoposluk mahkemesinin XVIII. yüzyılın tüm ikinci yarısında gayrimenkul ve diğer sivil uyuşmazlıklarda yetkili olduğunu beyan ettiğini, patrikin nüfuzunu Türk otoritelerinin tolerans veya izni ile kullanmış olsa da "ehliyet karinesi" [presumption of competency] yo-

48 Braude ve Bardakjian'ın eleştirileri için bkz.: M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yay., 2004.

49 Halil İnalçık, "The Status of the Greek Patriarch under the Ottomans", *Turcica*, 1991, sy. 21-23, s. 419-423.

50 Halil İnalçık, "The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *An Offprint from Dumbarton Oaks Papers*, The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1969-1970, sy. 23-24, s. 248-249.

51 Vasil T. İstavridis, *Prerogatives of the Byzantine Patriarchate in Relation with the Other Oriental Patriarchates*, Roma, ts.: J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, New York, 1991.

luyla bu nüfuzunu tedricî olarak genişletmeyi başardığını ifade etmektedir.⁵² Pantazopoulos'un bu ifadelerini dikkatli değerlendirmek gerekir. Çünkü onun "yetkili olduğu karinesi" ile kilisenin yetkilerini genişlettiği görüşü kabul edilebilir bir görüş değildir. Aksine burada söz konusu olan "yetki gaspı"dır. Pantazopoulos'un ifade ettiğinin aksine devletin buna müsaade ettiğini gösteren somut deliller ortada yoktur. Pantazopolos'un kitabında, özellikle patrikhaneye bırakılmış olan evlenme-boşanma yetkisi çerçevesinde drahoma ve bununla ilgili konularda patrikhaneye tarafından yayınlanmış talimatlara ilişkin örnek belgeler yer almaktadır.⁵³

Hukukî açıdan mirasla ilgili konularda bir problem çıktığında kilisenin iddialarının tamamen kabul gördüğü iddiasını ileri süren Papadopoulos ve Giannakis'e mukabil,⁵⁴ miras meselelerinin kilise hukukuna tabi olmadığını ifade eden Bertram ve Young'ın görüşleri daha tercihe şayandır.⁵⁵ Literatürde gayrimüslimlerin miras meselelerinde neden İslam mahkemelerine başvurduklarını açıklamak için çabalayan bir kısım yazarların, çeşitli ihtimallerden bahsedip açıklamalarını bu ihtimallere dayandırmalarında mirasla ilgili meselelerin şer'î hukuka tabi olduğu ve problemlerin ancak şer'î mahkemeler vasıtasıyla çözülebileceği konusundaki bilgi eksikliğinin büyük payı vardır.⁵⁶

Objektif sıfatını hak eden araştırma ve incelemeleri ile tanınan Jennings, yaptığı bir çok inceleme sonucunda şer'iyeye sicillerinde gayrimüslimlerin hangi konularda ve hangi oranda kadı mahkemelerine müracaat ettiğini tesbite çalışarak kadıların gayrimüslimlere müslümanlarla eşit standartta adalet dağıttığını, -millet sistemi gayrimüslimler için ayrı özel mahkemeler faraziyesine dayansa da- gayrimüslimlerin şer'î mahkemelere sıkça başvurduğunu, hatta daha da ilginç rahiplerin şer'î mahkemeleri çok sık kullandığını ifade etmektedir.⁵⁷ Jennings'e göre gayrimüslim zimmiler kendi mahalle, köy hatta aile içi meselelerini halletmek için şer'î mahkemeleri çok sık kullanmışlardır. Jennings'in ifadesiyle gayrimüslimler şer'î mahkemelere o kadar çok sık gidiyor-

52 N. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Selanik, 1967, s. 6 ve s. 45-54; a.mlf., "Community Laws and Customs of Western Macedonia under Ottoman Rule", *Balkan Studies*, 1961, c. II, sy. 1, s. 6.

53 Pantazopoulos, *a.g.e.*, s. 56-58.

54 Papadopoulos, *a.g.e.*, s.37; Giannakis, *a.g.e.*, s.6.

55 A. Bertram ve J. W. A. Young, *The Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, Londra, 1926, s. 203-204.

56 Mesela bkz.: Najwa Al-Kattan, "Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", *IJMES*, 1999, sy. 31, s. 429-444.

57 Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York, 1993, s. 132-133; a.mlf., "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, c. XVI, sy. 2-3, s. 181. Ayrıca bkz.: E. Zachariadou, "The Worrisome Wealth of the Celnik Radic", *Studies in Ottoman History*, C. Heywood ve C. Imber, (eds.), İstanbul, 1994, s. 383-389.

lardı ki bu durum cemaatlerinin hiçbir adli mekanizmaya sahip olmadığı ya da bu mekanizmanın çok zayıf olduğu imajını veriyordu.⁵⁸ Jennings'in yine şer'iyeye sicilleri çerçevesinde gayrimüslim vakıfları hakkında verdiği bilgiler de hukukî açıdan önem taşımaktadır.⁵⁹

Hukukî açıdan gayrimüslimler hakkında yazılan eserler arasında Gradeva'nın makaleleri önem taşır. Bunlardan biri de *Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings* adlı makalesidir.⁶⁰ Bu makalede, Osmanlıların gayrimüslimlere ait mabedlere karşı tavrı ve bu konudaki uygulamaları ele alınır. Gradeva'nın özellikle Balkanlardaki uygulamalar ve mahkeme pratikleri hakkında yaptığı araştırmalar önemlidir. Gradeva Sofya ve diğer Balkan şehirlerindeki şer'iyeye sicillerine ve Hıristiyan ortodoks kilise otoriteleri tarafından XVI. ila XVIII. yüzyıllar arasında yayımlanan belgelere dayanarak, Hıristiyanların şer'î mahkemeler karşısındaki tutumlarını incelemektedir. Yazara göre Hıristiyanlar birçok davada, Hıristiyan din adamlarının muhalefetine, hatta açık düşmanlığına rağmen şer'î mahkemelere başvurmaktan kaçınmıyorlardı.⁶¹

Epstein ve Shaw'ın Yahudiler hakkında yazdıkları eserlerde de cemaat yapılanması ve hahambaşlıklar hakkında önemli açıklamalar yer almaktadır.⁶² Cohen'in *Jewish Life under Islam* isimli eseri de içerdiği hukukî bilgiler itibarıyla dikkate alınması gereken bir eserdir. Özellikle Yahudi cemaatinin işleyişi ve iç ilişkileri açısından çok önemli bilgiler verilmektedir. Bu eserde yer alan ve Yahudilerin kendi aralarındaki ödünç verme-alma işlemlerinin şer'î mahkemelerde kaydedildiği bilgisi önemlidir. Eserde cemaatin borçlarından cemaatbaşının sorumlu tutulduğu, bunu ödemeyen cemaatbaşının kadılar tarafından tutuklandığı, Yahudi cemaatine mensup şahısların *şeyhülyehûd* denen idarecilerin baskılarına karşı kadılara şikâyet yoluna gittikleri, Yahudi hukukî kurumlarının cezaların icrası noktasındaki statülerinin moral otorite ötesinde bir anlamı olmadığı, özellikle aforoz korkusunun cemaat üzerinde etkili olduğu gibi önemli bilgiler yer alır.⁶³ Bununla beraber bu eserde, dikkatlice değerlendirilmesi gereken bilgiler de yer almaktadır. Örneğin, Yahudilerin Müslü-

58 Ronald Jennings, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", *JESHO*, c. XX, sy. III, s. 271-278.

59 Ronald Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640", *JESHO*, c. XXXIII, s. 274 ve 309.

60 Rossitsa Gradeva, "Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, sy. 4, 1994.

61 Rossitsa Gradeva, "Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic law and Society*, 1997, c. IV, sy. I, s. 37-41.

62 Mark A. Epstein, "The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society*, c. I; Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Hong Kong, 1991.

63 A. Cohen, *Jewish Life under Islam*, Londra, 1984, s. 63-126.

man mahkemelerine başvurmasında özellikle rüşvetin bu mahkemelerde yaygın olduğu şeklinde meseleyi açıklamada kolaycılığa kaçıldığını gösteren ifadeler de rastlanır.⁶⁴ Emecen ise, Yahudilerin İslam mahkemelerine sık sık başvurmalarının sebebinin kadının güvenilir bir merci olması ile ilgili olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵ Gayrimüslimlerin şer'î mahkemelere başvurma sebeplerini değişik saiklerle açıklamaya çalışan bu görüşlerden hiçbiri durumu izah açısından yeterli değildir. Burada bizce gerçek sebep başvurulacak başka bir merciin olmamasıdır.

Özellikle Yahudi cemaati içerisinde hahamların, cemaat mensuplarının hukukî konularda İslam mahkemelerine başvuruları konusundaki tavırları açısından Goodblatt'ın Cohen'in aforoz tehdidi konusunda yukarıda kısaca ifade ettiğimiz görüşlerini destekleyici nitelikteki ifadeleri önemlidir. Goodblatt, hahamların Yahudilerin davalarını Müslüman mahkemelerine götürmeleri durumunda, bunun İslam hukukunun Tevrat'tan üstün olduğunu kabul ettikleri anlamına geleceği gerekçesiyle bu tür tavır gösterenleri aforozla tehdit ettiklerini söylemektedir.⁶⁶ Goodblatt'ın eseri belirli bir bölgenin veya grubun ele alındığı eserlerden olması ve Yahudi cemaati hakkında, haham Samule De Medina'nın sorumluları çerçevesinde yazılmış bir eser olması itibarıyla ilginç olup cemaatin iç yapısı ve işleyişi hakkında bilgi vermektedir.

Arnakis'in hukukî konularla ilgili yanıtıcı ve yüzeysel açıklamaları bu alanda bilgi kirliliğinin artmasına sebep olan açıklamalardan birisidir. Örneğin Arnakis, devletin patriğin başvurusu olmadan piskopos ve rahipleri tutuklama, kovma, sürgün etme yetkisi olmadığını, mahkûmların patrikhane hapisanesinde cezalandırıldığını, düşük rütbeli rahipler için bile celpnamenin patrikhane veya metropolitlikler vasıtasıyla gönderildiğini söylemektedir.⁶⁷ Bu bilgiler bir yönüyle temelsiz, bir yönüyle de durumun nasıl yorumlanması gerektiği problemi ile ilgilidir. Arnakis'in bazı bilgileri yorumlama tarzı hukukî açıdan var olmayan durumları varmış gibi yansıtmakta olup realitenin saptırılması anlamına gelmektedir.

Fener Patrikhanesi hakkında yazılmış önemli eserlerden biri, Süreyya Şahin'in *Fener Patrikhanesi ve Türkiye* adlı esasen bir doktora çalışması olarak hazırlanmış olan eseridir. Eser, arşiv belgelerine de yer verilmiş olması itibarıyla önemlidir. Burada da tarihî bilgiler verilmekte ancak yapılan yorumların,

64 Cohen, *a.g.e.*, s.126.

65 Feridun Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, İstanbul, 1997, s. 53.

66 M. S. Goodblatt, *Jewish Life in the Turkey in the 16th Century*, New York, 1952, s. 87-89. Yahudilerin uyguladığı Herem ve Ban cezaları için bkz.: Victor H. Weissberg, "Jewish Life in Seventeenth Century Turkey as Reflected in the Responsa of Rabbi Jacob Alfandri and Rabbi Joseph Katzavi", Doktora Tezi, Ohio: Hebrew Union College Jewish Institute of Religion, 1970.

67 G. G. Arnakis, "The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire", *The Journal of Modern History*, 1952, c. XXIV, sy. 3, s. 242-243.

özellikle Fener patrikhanesinin Osmanlı devleti içerisindeki konumu hakkında yapılan değerlendirmelerin isabetli olduğu söylenemez. Şahin'in eserinde zaman zaman mesnetsiz iddialara da yer verilmektedir. Örneğin patrikhane mahkemesine yalnızca Rumların değil, Rumlardan davacı olan Ermenilerin hatta Türklerin bile başvurduğu şeklinde yazarın belli bir kaynağa ve delile istinat ettiremediği ifadeler bunlardan bazılarıdır.⁶⁸ Eser kilise tarihi ve teşkilatı ile patrikhanenin siyasî faaliyetleri hakkında bilgiler de vermektedir. Hukukî açıdan meseleyi yeterli ölçüde değerlendiren bir eser değildir.

Bilal Eryılmaz'ın *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi* adlı eseri de dikkatle kullanılması gereken eserlerdendir.⁶⁹ Kaynak olarak literatürdeki diğer eserleri esas alması itibarıyla yanılma payı büyük olup, millet sistemi çerçevesinde bir izaha dayalı olması bir yana, bazı belgelerde geçen ifadelerin yanlış aktarılması sonucu bu bilgilere dayalı yorum yapan kişilerin de yanlışlığı görülmektedir. Eser daha çok XIX. yüzyıldaki gelişmeleri dikkate almaktadır.

Meseleyi hukukî açıdan ele alan *Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler* adlı eserde, gayrimüslimlerin Osmanlı devleti içerisindeki hukukî statüsünün daha çok teorik çerçevede ele alındığı görülür. İslam hukukunun bazı temel kavramlarının izahının ardından Osmanlı'da gayrimüslim tebaaya uygulanan hukuk konusunda Osmanlı uygulamasını yansıtacak yeterli bilgi yoktur. Mesele sadece Osmanlı hukukunda klasik sayılabilecek bir iki fıkıh kitabı ve konuya hakkında daha önce yazılmış eserlerden istifade edilerek yapılmış bir derleme mahiyetinde olup orijinal bir nitelik taşımaz.⁷⁰

Gayrimüslimlerle ilgili olarak yapılmış tezler de önemli bilgiler içerir. Bunların bir kısmı belirli bir konuyu ele alıp inceleyen tezlerdir. Örneğin Grunhaus'un İzmir'deki Yahudi cemaatinin vergilendirme sistemini ele aldığı tezi bunun iyi bir misalidir.⁷¹ Buradan sadece Osmanlı uygulamalarını değil aynı zamanda cemaat içi ilişkileri tesbit imkânı da doğmaktadır. Esasen bu alanda yapılan çalışmaların azlığı bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Çünkü cemaat içi bakış açısı veya algılamayı göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Öte yandan eser incelediği döneme ilişkin Yahudi kaynaklarına yer vermesi itibarıyla da önem taşır.

Hukukî açıdan önem taşıyan eserlerden birisi de, Haim Gerber'in *Ottoman Rule in Jerusalem* adlı eseridir.⁷² Gerber'in bu önemli eseri, ancak sınırlı bir za-

68 M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul, 1980, s. 75.

69 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul, 1990.

70 T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler*, İstanbul, 2000.

71 Nechama Grunhaus, "The Taxation System of The Jewish Community of Izmir in the Seventeenth Through the Nineteenth Centuries", Doktora Tezi, New York: Hebrew and Judaic Studies, New York University, 1995.

72 Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Berlin, 1985.

man dilimini ve belli bir bölgeyi ele alıp incelemektedir. Özellikle idarî ve adlî reformlar konusunda bilgilerin yer aldığı eserde sınırlı bir dönemin ele alınması bir olumsuzluk olarak görülmektedir. Ancak yine de ele aldığı döneme ilişkin olarak verdiği bilgiler araştırmacılar açısından dikkate alınmaya değerdir. Ayrıca, eser sadece gayrimüslimlerle ilgili olmadığı için daha sınırlı bir yararlanma imkânını karşımıza çıkarır. Heyd'in *Ottoman Documents on Palestine* adlı eseri de içerdiği mahkeme kayıtlarıyla önemli bilgiler sunmakta ve bazı açıklamalarıyla da uygulamada karşılaşılan bazı hususların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bunlar arasında özellikle kulebend etme cezası hakkında Osmanlı uygulamasının temelinin teşkil eden izahları Heyd'in kitabında bulmak mümkündür.

Ercan'ın gayrimüslimler üzerine yazdığı makalelerde ise, bir yandan İslam hukukunun orijinalliğinden söz ederken öbür yandan İslam hukukunun bazı konularda aldatmaca yoluna gittiği şeklindeki görüşleri yüzeyseldir. Ayrıca makalesine koyduğu başlık, gayrimüslimlerin durumunun hukukî açıdan değerlendirileceği intibahı vermesine karşın, sunulan bilgilerin derinlemesine incelemelerden kaynaklanmadığı ve daha çok genel ayrımlar çerçevesinde kaldığı görülmektedir. Bazı kanunnâmelerdeki cezalar ve bazı hükümlerdeki kılık-kıyafete ilişkin düzenlemeler dışında yeterli izah yoktur. Patriklerin ölüm cezası verme yetkilerinin olmadığını belirtmesi ilginçtir.⁷³ Ercan'ın hukukî izahlar yapmaya çalışırken işi daha da karıştırdığı görülmektedir. Örneğin İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin İslam hukukuna aykırı olarak kurduklarıyla ilişkin açıklamaları bu çerçevede ele alınması gereken izahlardır.⁷⁴

Bir de belge yayınlamak suretiyle literatüre katkıda bulunanlar vardır. Bunlar arasında özellikle Ahmet Refik'i zikretmek gerekir. Ahmet Refik, mühimme defterlerinden çıkardığı hükümlerle bu alanda araştırma yapanların eline oldukça değerli malzemeler vermiştir. Birinci el kaynak olması itibarıyla da ayrı bir öneme sahiptir.⁷⁵ Belge neşri konusunda E. Zachariadou'nun bu alanda neşrettiği belgelerin hukukî açıdan ehemmiyetli olduğu söylenebilir de, bu belgelerin bazılarının otantik olmadığı açıktır. Manastırlardan alınarak neşredilen bu belgelerin dikkatli kullanılması gerekir. Mesela Zachariadou tarafından yayımlanan ve Patrik Simeon'a verildiği iddia edilen beratın düzenleniş biçimi ve içerdiği ifadeler bu belgenin otantik olmadığını açık delilidir.⁷⁶

73 Yavuz Ercan, "Türkiyede XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İçtimaî ve İktisadî Durumu", *Belleten*, 1984, c. XLVII, sy. 188.

74 Ercan, *a.g.m.*, s.1134.

75 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul, 1998; a.m.f., *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1592-1688)*, İstanbul, 1988; a.m.f., *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul, 1988; a.m.f., *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1786-1882)*, İstanbul, 1988; a.m.f., *Türk İdaresinde Bulgaristan*, İstanbul, 1933.

76 E. Zachariadou, *Ten Turkish Documents Concerning the Great Church (1483-1567)*, Atina, 1996, s. 160-162. Zachariadou'nun eleştirisi için bkz.: M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*

Belge neşri konusunda fetvaların ayrı bir yeri olup gayrimüslimlere ait değişik konularda şeyhülislamlarca verilen bazı fetvalar da neşredilmiştir.⁷⁷

Gülnihal Bozkurt'un *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu* adlı çalışması, hukukî açıdan farklılık taşıyan ve Osmanlı devleti içindeki gayrimüslimleri dışarıdan bir bakış açısıyla değerlendiren önemli bir eserdir.⁷⁸ Bozkurt'un eseri, XIX. yüzyılın ikinci yarısını ele almış olsa da özellikle yabancıların gözüyle gayrimüslimlerin nasıl değerlendirildiğini göstermesi açısından önem taşır. Gayrimüslimlerin hukukî statülerinde, sözü edilen dönemde klasik dönemdeki duruma kıyasla oluşan farklılıklarda yabancı müdahalesinin bir rolünün bulunup bulunmadığı ya da söz konusu etkinin boyutları hakkında bu eserden bilgi edinmek mümkündür.

Son olarak, tarafımızdan kaleme alınmış olan ve hukukî açıdan gayrimüslimlerin durumlarını Osmanlı klasik döneminden başlayarak İslahat Fermanı'nın ilan edildiği tarihe kadar ele alan esere de değinmek gerekir. Burada gayrimüslimlerin hukukî açıdan nasıl bir uygulamaya tabi tutulduğu, bütün gayrimüslim cemaatleri içine alacak şekilde hukukî kavram ve kurumların içerik ve yapısı detaylı bir biçimde ele alınmaya ve bu alanda yapılmış çalışmaların tamamına yakını gözden geçirilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.⁷⁹

C. Sonuç

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Türk hukuk tarihi açısından gayrimüslimlerin hukukî statülerinin gerçek anlamıyla tesbiti için yapılması gereken çok şey vardır. Bunların başında şer'îyye sicillerine dayalı kapsamlı bir çalışmanın yapılması gereği acilen kendisini hissettirmektedir. Bugüne kadar bazı bölgelere ait şer'îyye sicilleri üzerinde yapılmış kısmî çalışmalar olmakla birlikte bunların yeterli olduğu söylenemez. Özellikle bu konuda bütün bölgelere ve dönemlere ait kapsamlı çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır.

Öte yandan gayrimüslim cemaatlerin bakış açılarını [cemaat içi bakışı] yansıtılabilecek çalışmaların yapılması da gerekmektedir. Ne yazık ki bu konuda çalışmalar yok denecek seviyededir. Türkiye'de azınlıkların kullandığı lisanı öğretecek resmî bir eğitimin olmaması bir yana, bu dilleri öğrenmek için özel gayret gösterilse bile bunları öğrenme imkânlarının da çok sınırlı olduğu aşikârdır. Ermenice, Rumca ve İbranice'nin bu alanda araştırma yapanlar tarafından öğrenilmesi en azından bu dillerle yapılmış neşriyatın değerlendirilmesi açısından

77 Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında XVI. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.

78 Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara: TTK Yay., 1996.

79 M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*

gereklidir. Hatta Slav ve Balkan dillerinin de bu gruba dahil edilmesinde büyük fayda vardır. Buna dayalı çalışmalar aynı zamanda gayrimüslimlerin kendilerine yönelik uygulamaları nasıl algıladığını ve değerlendirdiğini de gösterecektir.

Türkiyede mevcut gayrimüslim cemaatlerin ellerinde var olan bilgi ve belgeleri paylaşmama konusundaki çekingenlikleri de bir başka problemidir. Özellikle patrikhanelerin kayıtlarında var olan ve resmî yazışma veya cemaat içi ilişkilerin mahiyetini ortaya koyma açısından büyük önem taşıyan bu arşiv ve belgelerin de artık açılma zamanı gelmiştir.

Türkiye'de henüz geçmişe ait kaynakların tümüyle tesbit ve tetkik edilememiş olması da bu alanda araştırma yapanların karşılaştığı zorluklardan birisidir. Bu alanda gün yüzüne çıkmamış birçok belge ve kaynağın varlığı, bilgi eksikliklerinin tamamlanmasını engellemektedir. Ayrıca, değişik araştırma merkezlerinin araştırmacılara çıkardığı zorlukları ve bir kısım kütüphane ve arşiv görevlilerinin kendilerini devletin yerine koyarak bazı belgelerin siyasi açıdan verilmesinin uygun olmadığı şeklindeki engellemeleri bu zorlukları katmerleştirmektedir.

Bibliyografya

- Abu Jaber, K. S.; "The Millet System in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *The Muslim World*, 1967, c. LVII, sy. 3.
- Ahmet Refik; *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul, 1998.
- Ahmet Refik; *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1592-1688)*, İstanbul, 1988.
- Ahmet Refik; *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul, 1988.
- Ahmet Refik; *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1786-1882)*, İstanbul, 1988.
- Ahmet Refik; *Türk İdaresinde Bulgaristan*, İstanbul 1933.
- Al-Kattan, Najwa; "Dhimmi in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", *IJMES*, 1999, sy. 31.
- Arnakis, G. G.; "The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire", *The Journal of Modern History*, 1952, c. XXIV, sy. 3.
- Bat Ye'or; *The Dhimmi: Jews and Christians under Islam*, Rutherford, 1985.
- Bertram, A. ve J. W. A. Young; *The Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, Londra, 1926.
- Bozkurt, Gülnihal; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: TTK Yay., 1996.
- Braude, B. ve B. Lewis (ed.); *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society I-II*, New York, 1982.
- Cohen, Amnon; *Jewish Life under Islam*, Londra, 1984.
- Düzdağ, Ertuğrul; *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında XVI. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.
- Emecen, Feridun; *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, İstanbul, 1997.

- Engelhardt, Edouard P.; *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı*, çev. Ali Reşad, İstanbul, 1328.
- Epstein, Mark A.; "The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society I*, B. Braude ve B. Lewis, New York, 1982.
- Ercan, Yavuz; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İçtimai ve İktisadî Durumu", *Belleteri*, 1984, c. XLVII, sy. 188.
- Eryılmaz, Bilal; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul, 1990.
- Fayda, Mustafa; *Hız. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, İstanbul, 1989.
- Gerber, Haim; *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Berlin, 1985.
- Giannakis, Basil S.; *International Status of the Ecumenical Patriarchate*, Massachusetts, 1959.
- Goitein, S. D.; "Minority Selfrule and Government Control in Islam", *Studia Islamica*, 1970, sy. 31.
- Goodblatt, M. S.; *Jewish Life in the Turkey in the 16th Century*, New York, 1952.
- Gradeva, Rossitsa; "Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, 1994, sy. 4.
- Gradeva, Rossitsa; "Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Shariat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, 1997, c. IV, sy. 1.
- Grunhaus, Nechama, "The Taxation System of The Jewish Community of Izmir in the Seventeenth Through the Nineteenth Centuries", Doktora Tezi, New York University, 1995.
- Hacker, Joseph R.; "Ottoman Policy Towards the Jews and Jewish Attitudes Towards the Ottomans During the Fifteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society I*, B. Braude ve B. Lewis (ed.), New York, 1982.
- Hamidullah, Muhammed; *İslam Peygamberi I*, çev. S. Mutlu, İstanbul, 1967.
- Hamidullah, Muhammed; *İslam Peygamberi II*, çev. S. Mutlu ve S. Tuğ, İstanbul, 1969.
- Hamidullah, Muhammed; *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye, li'l-Ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilafeti'r-Raşide*, Beyrut, 1987.
- Istavridis, Vasil T.; *Prerogatives of the Byzantine Patriarchate in Relation with the Other Oriental Patriarchates*, Roma, ts.
- Hussey, J. M.; *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, New York, 1991.
- İbn-i Kayyım el-Cevziyye, *Ahkâmü Ehli'z-Zimme I-II*, Beyrut, 1995.
- İnalçık, Halil; "Ottoman Archival Materials on Millets", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society I*, B. Braude ve B. Lewis (ed.), New York, 1982.
- İnalçık, Halil; "The Status of the Greek Patriarch under the Ottomans", *Turcica*, 1991, sy. 21-23.
- İnalçık, Halil; "The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City", 1969-1970, *The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies*.

- Jennings, Ronald; "Zimmis (non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", *JESHO*, c. XX, sy. 3.
- Jennings, Ronald; "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640", *JESHO*, c. XXXIII.
- Jennings, Ronald, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York, 1993.
- Jennings, Ronald; "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, c. XVI, sy. 2-3.
- Kenanoğlu, M. Macit; *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yay., 2004.
- Ortaylı, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. baskı, İstanbul, 1995.
- Özel, Ahmet; *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, İstanbul, 1982.
- Özel, Ahmet; "Gayrimüslim" *DİA*, c. XIII, s. 418-427.
- Pantazopoulos, N.; *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Selanik, 1967.
- Pantazopoulos, N.; "Community Laws and Customs of Western Macedonia under Ottoman Rule", *Balkan Studies*, 1961, c. II, sy. 1.
- Papadopoulos, Theodore H.; *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church under Turkish Domination*, Brüksel, 1952.
- Runciman, Steven; *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press, 1968.
- Shaw, Stanford; *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, 1992.
- Soykan, T. Tankut; *Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler*, İstanbul, 2000.
- Şahin, M. Süreyya; *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul, 1980.
- Tibawi, A. L.; "Christians Under Muhammad and His First Two Caliphs", *The Islamic Quarterly*, 1961, c. VI, sy. 1-2.
- Wafı, Ali Abdel Wahid; "Human Rights in Islam", *The Islamic Quarterly*, 1967, c. XI, sy. 1-2.
- Ware, Timothy; *Eustratios Argenti: A Study of the Greek Church under Turkish Rule*, Middlesex, 1964.
- Weissberg, Victor H.; "Jewish Life in Seventeenth Century Turkey as Reflected in the Response of Rabbi Jacob Alfandri and Rabbi Joseph Katzavi", Doktora Tezi, Hebrew Union College Jewish Institute of Religion, Ohio, 1970.
- Zachariadou, E.; *Ten Turkish Documents Concerning the Great Church (1483-1567)*, Atina, 1996.
- Zachariadou, E.; "The Worrisome Wealth of the Celnik Radic", *Studies in Ottoman History*, C. Heywood ve C. Imber (ed.), İstanbul, 1994.
- Zeydan, Abdülkerim; *Ahkâmü'z-Zimmiyyin ve'l-Müste'menin fi Dari'l-İslam*, Beyrut, 1982.

Non-Muslims (Zimmis) in Islamic-Ottoman Law

M. Macit KENANOĞLU

Abstract

This article mainly seeks to examine and criticize the sources written about the legal status of nonmuslims. Another goal of this paper is to try to clarify and find an answer the question of the reality about the position of *ahl-al-kitab* and other nonmuslim groups lived in Islamic states especially in the Ottoman Empire. There are lots of sources written from historical and sociological points of view, but from legal points of view are rare. Clarifying the legal conditions is important and necessary for a better understanding of the sources and the applications of the Islamic states. Some of the leading scholars' works such as Hamidullah, İnalçık, Pantazopoulos, Cohen, Hacker are really important. They contain lots of important knowledge about the legal status of the non muslims in the Ottoman Empire. Some of the books are written from ideological perspectives. Some of these books are classical. It is necessary to take into consideration these sources to understand the real situation of *ahidname-i Omar* and some important concepts such as "*kulebend*" and the legal situation of churches, sinagogues and individual rights. It is also important to fix the reality of the limitations about riding horses. Even these books contains important informations about archival materials and documents. The author especially insists on legal perspectives of the subject.

Keywords: Ottoman Empire, Dhimmi, Nonmuslim, Churches, Freedom of Religion

İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmiler

M. Macit KENANOĞLU

Özet

Bu makalede gayrimüslimlere ilişkin önemli kitap ve makaleler gözden geçirilmeye çalışılmıştır. Makale özellikle gayrimüslimlerin hukuki statüleri hakkındaki eserleri ele almaya ve eleştirel açıdan değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu makalenin bir diğer amacı İslam devletlerinde özellikle de Osmanlı Devletinde yaşayan ehl-i kitap ve diğer gayrimüslim grupların gerçek pozisyonu hakkındaki sorulara doyurucu cevaplar bulmaktır. Konuya ilişkin tarihi ve sosyolojik açıdan yapılmış bir çok kaynağın varlığına karşın hukuki bakış açısıyla yapılmış araştırmalar son derece nadirdir. Hukuki şartların açıkça ortaya konması kaynakların ve İslam devletlerinin uygulamalarının daha iyi anlaşılabilmesi için önemli ve gereklidir. Hamidullah, İnalçık, Pantazopoulos, Cohen ve Hacker gibi araştırmacıların eserleri büyük önem taşımaktadır. Bu eserlerde gayrimüslimlerin hukuki statülerine dair önemli açıklamalar bulmak mümkündür. Bu kaynakların gözden geçirilmesi bazı temel hususların anlaşılması açısından (örne-

ğın "Ahidname-i Ömer adıyla meşhur belgenin gerçek olup olmadığı, kulebend kavramının içeriği, ibadet yerlerinin hukuki statüsü ve ferdi haklar) bu eserlerin gözden geçirilmesi gerekir. Bu eserlerde arşiv malzemeleri ve belgelere ilişkin önemli bilgiler de vardır. Bazı eserler ise ideolojik bir bakış açısıyla yazılmıştır. Yazar burada daha çok konunun hukuki yönüne vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Zimmî, Gayrimüslim, Mezhep, Din Hürriyeti